Den Svenska Flottan 500 år

Utställning på Vikens Sjöfartsmuseum

2 juli -14 augusti 2022

Utställningen är öppen

2 juli - 14 augusti

lördagar och söndagar mellan kl 13 och 16.

Utgiven av Vikens Sjöfartsmuseum 2022

Text: Carl-Johan Jargenius

Svenska Flottan 500 år

Kogge från 1500-talet

På 1500-talet dominerade den danska flottan Östersjön. Den danska armén anföll flera gånger Stockholm och försökte inta den svenska huvudstaden. *Gustav Eriksson Vasa*, som deltog i försvaret av Stockholm, togs till fånga av danskarna och fördes till Jylland. Därifrån rymde han 1519 och tog sig till Lübeck.

År 1520 intog danskarna Stockholm. Den danske kungen *Kristian II* utsåg sig själv till kung över Sverige. Dagarna efter kröningen lät *Kristian* avrätta flera biskopar, borgmästare och framstående svenskar i ”Stockholms blodbad”.

Gustav Vasa lyckades, efter att han återkom till Sverige 1520, övertyga en grupp bönder i Dalarna att göra motstånd mot *Kristian II* och danskarna. Det svenska motståndet växte och i april 1521 besegrade en ihopsamlad svensk här danskarna i Västerås. Men danskarna behöll, tack vare att de kunde segla in från Östersjön med soldater och proviant till den danska armén, greppet om Stockholm.

Den tyska Hansan, som under flera hundra år dominerat handeln i Östersjön, stördes av danskarna. Hansan ställde därför villigt upp på svenskarnas sida och sålde tio bemannade tyska beväpnade handelsfartyg – ”koggar” – på kredit till *Gustav Vasa.* De tyska fartygen anlände till Slätbaken utanför Söderköping den 7 juni 1522. *Lybska Svan*, som var det största av fartygen, blev *Gustav Vasas* flaggskepp.

Med hjälp av de tyska fartygen hindrades den danska flottan att nå Stockholm från sjösidan. *Gustav Vasa* kunde därigenom befria Stockholm. Året efter, 1523, valdes *Gustav Vasa* till Sveriges kung.

De tyska fartygens ankomst till Sverige den 7 juni 1522 kan betecknas som den svenska flottans tillkomst. Fartygen utgjorde kärnan i den svenska flotta som senare byggdes upp. *Gustav Vasa* betalade aldrig för de tyska fartygen. Men lybeckarna var nöjda ändå. När den danska dominansen över Östersjön upphörde tog Hansan över handeln i Östersjön i ett halvt sekel.

På 1550-talet inleddes i Stockholm bygget av det ståtliga fartyget *Elefanten*. *Elefanten* blev färdig ett år före *Gustav Vasas* död 1560. Flottan hade då 30 fartyg.

Under *Erik XIV* expanderade flottan. År 1563 tillkom det stora fartyget *Mars*. *Mars* var med 107 kanoner Östersjöns största skepp. År 1566 hade flottan 68 skepp med tillsammans cirka 2.000 kanoner. Flottan bemannades av 7.000 man - värvat sjöfolk och knektar. Under *Johan III* och *Sigismund* förföll Flottan.

Med *Gustav II Adolf* inleddes en ny period i Sveriges historia. Målet var att göra Östersjön till ett svenskt innanhav. För att kunna föra krig på kontinenten, var det nödvändigt att ha en stark flotta, som kunde skydda transporterna av soldater, hästar, kanoner och krut över havet. Flottan fick många nya fartyg. År 1628 bestod flottan av åtta regalskepp, 21 andra stora och 29 mindre skepp.

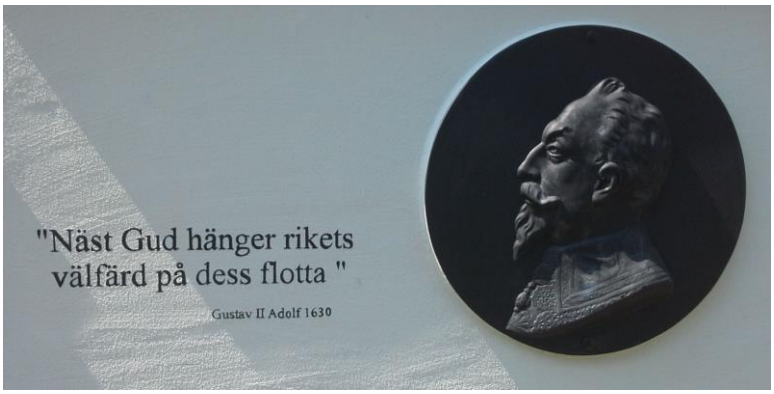

”Näst Gud hänger rikets välfärd på dess flotta”

Citat hämtat från *Gustav II Adolf* vid porten till museet Böösa backe i Viken

1625 inleddes bygget av det stora regalskeppet *Vasa* i Stockholm. *Gustav II Adolf* krävde, trots båtbyggarnas varningar, att *Vasa* skulle förses med ett extra batteridäck. Det gjorde att *Vasa* blev extremt hög och smal. Det räckte med en vindpust från sidan för att *Vasa* 1628 skulle kantra och sjunka mitt i Stockholms ström.

På 1500-talet styrde fartygen mot varandra. När de kom tillräcklig nära äntrade beväpnade soldater fiendeskeppet för att försöka besegra besättningen och ta över eller bränna ner fartyget.

De stora linjeskeppen på 1600-talet använde i stället sina kanoner. Fartygen gick linjeformering och besköt fiendens fartyg. Det gick inte att rikta kanonerna, som bara kunde skjuta rakt ut från fartygets sida. Kanonerna laddades med olika typer av kulor för att slå hål på skrovet eller för att förstöra riggen. Linjeskeppen hade två eller tre batteridäck. Fregatterna, som hade ett batteridäck, seglade bättre och var lättare att manövrera än de tunga linjeskeppen. Fregatterna användes för spaning.

Tiden under *Gustav II Adolf, Kristina* och *Karl X Gustav* innebar en glansperiod för den svenska flottan. Amiralitetskollegium grundades 1617. Det ständiga båtsmanshållet inrättades 1635. Bönderna längs kusten fick gå ihop och bygga ett torp åt en båtsman, som när det behövdes skulle inställa sig ombord på Flottans fartyg.

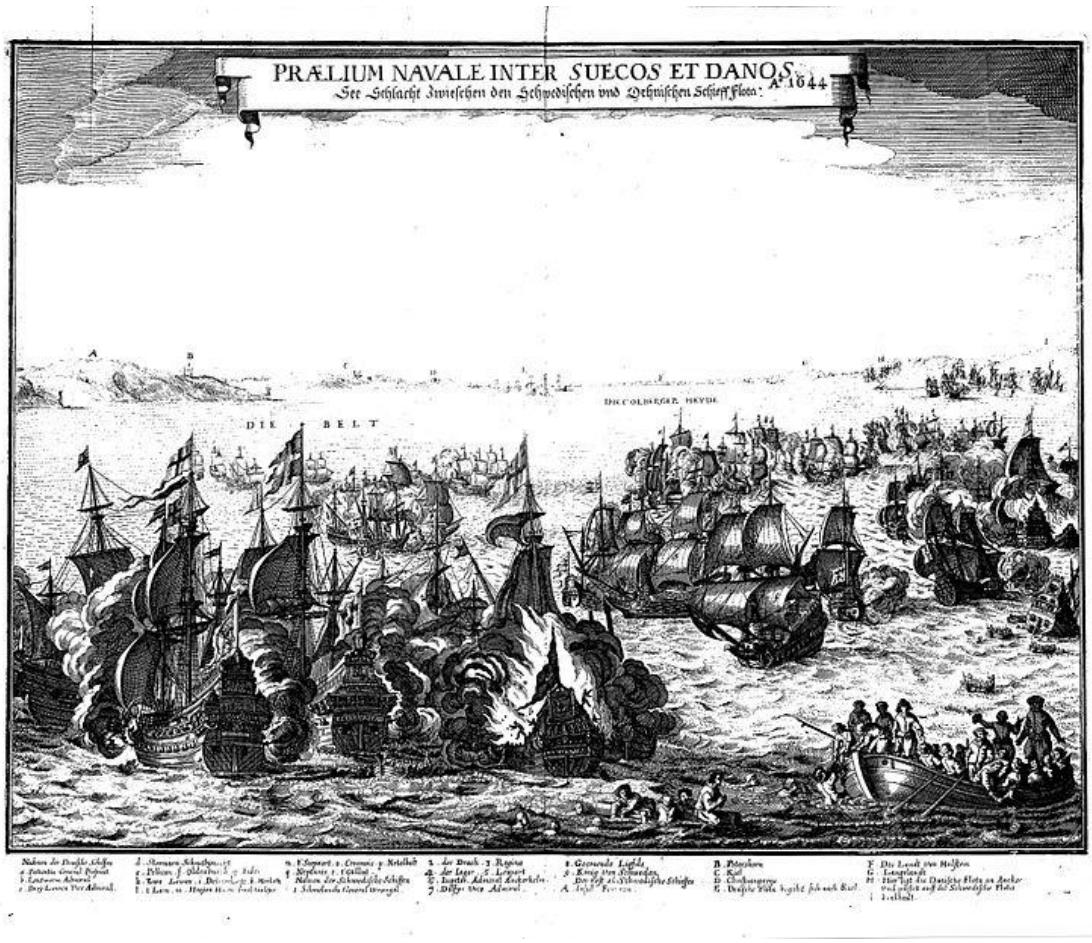

Vid sjöslaget i Fehmarn bält 1644 slog den svenska flottan under amiral *Carl Gustav Wrangel*, tillsammans med en holländsk flotta, den danska flottan och erövrade tio danska skepp. Segern ledde till freden i Brömsebro året efter. Danmark tvingades avträda de norska landskapen Jämtland och Härjedalen och de danska öarna Gotland och Ösel till Sverige.

År 1655 anföll *Karl X Gustaf* Polen. Anfallet slogs tillbaks av Ryssland, Österrike och Brandenburg. Kungen tvingades till reträtt och tog sig landvägen västerut med sin armé mot Jylland. Kungens avsikt var att ta sig över Bälten för att inta den danska huvudstaden. Eftersom det var på vintern var den svenska flottan inte rustad. I början av 1658 slog vädret plötsligt om och det blev mycket kallt. Isen lade sig över de danska sunden. Kungen gick med sin armé över isen till Själland och belägrade Köpenhamn. Genom freden i Roskilde 1658 fick Sverige Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm, Bohuslän och Trondheims fylke.

Senare på hösten 1658 blev det åter strid mellan Sverige och Danmark. Men då ingrep holländarna. Holland liksom England ville förhindra att Öresunds bägge stränder tillhörde ett och samma land. Det skulle öka risken för att den viktiga Östersjöhandeln skulle störas.

Köpenhamn 1642

Danska flottan, som var baserad i Köpenhamn, kunde segla ut på Östersjön flera månader före den svenska flottan, som satt fast i isen i Stockholm långt in på våren. Efter freden i Roskilde år 1658 förändrades läget.

I Blekinge, som efter 1658 liksom Skåne var en del av Sverige, grundades Karlskrona. Hamnen var isfri året runt och låg skyddad bakom öar och uddar. Karlskrona växte efter grundandet år 1680 på kort tid till att bli Sveriges i storlek tredje stad. 1681 byggdes det första fartyget på varvet i Karlskrona. Samtidigt flyttade amiralitetet från Stockholm till Karlskrona. Flottan byggdes ut kraftigt under amiral *Wachtmeister*. År 1700 bestod svenska flottan av 23 linjeskepp med sammanlagt 3.000 kanoner. Flottan bemannades av 1.400 officerare och 16.000 båtsmän och soldater.

Karlskrona 1680

Fartygen byggdes av ek, som hade bra motståndskraft mot kanonkulor och röta. För tillverkningen krävdes stora ekar, som var en bristvara i Sverige. För att bygga ett två-däckat linjeskepp gick det åt cirka 2.000 ekar. Läget för flottan förbättrades efter 1658, genom att det i Skåne fanns gott om ek.

Under *Karl XI:s* förmyndarregering 1660 – 1672 försummades flottan. Följderna blev det misslyckade kriget mot Danmark 1675 - 1679. Den svenska flottan leddes av inkompetenta officerare och fartygen var i dåligt skick. Vid Ölands södra udde förlorade flottan det ståtliga regalskeppet *Kronan*.

Med hjälp av holländska flottan landsteg danska armén vid Ålabodarna och intog Helsingborg, Landskrona och Kristianstad. I juni 1676 brändes Råå. I det blodiga slaget i Lund i december 1676 förlorade den danska armén. Danskarna jagades ut ur Skåne, som därmed blev en permanent del av Sverige.

Under *Karl XI*:s regeringstid 1672 -1697 rustades den svenska flottan upp. Genom indelningsverket rekryterades båtsmän och soldater.

År 1700 inleddes det Stora Nordiska Kriget. Danmark gick i förbund med Sachsen, Polen och Ryssland för återta förlorade landområden och bryta Sveriges herravälde i Östersjön. *Karl XII* lämnade med den svenska flottan Karlskrona och gick mot Öresund med 13 linjeskepp. I sundet låg redan en stor engelsk-holländsk flotta med 25 fartyg, under befäl av den engelska amiralen *George Rooke*. *Rooke* blockerade den danska flottan i Köpenhamn. Därigenom kunde den svenska armén landstiga vid Humlebæk den 25 juli 1700. Armén marscherade mot Köpenhamn med intentionen att besegra den danska armén och ta den danska flottan. Men redan den 8 augusti 1700 slöts fred. Den holländska och engelska övermakten tvingade *Karl XII* att lämna Danmark i oförrättat ärende.

Sjömakterna hade uppnått sitt syfte, att ingendera strandstat skulle få hegemoni i Öresund. Resultatet för Sverige blev att krigarkungen vann sin nästa lysande seger i Narva, irrade bort sig i Polen och Ukraina och möjliggjorde för tsar *Peter* att anlägga St. Petersburg år 1703.

St. Petersburg blev bas för den ryska flottan. Den svenska flottan fick därmed en ny mäktig fiende. Under åren runt 1719 härjades stora delar av den svenska östkusten av ryska galärer (roddfartyg). Sverige tvingades därför åter basera fartyg i Stockholm. Skärgårdsflottan, som bemannades av armén, bestod av galärer.

Under *Gustav III* upplevde svenska flottan en ny glansperiod. Byggandet av fartyg, som tidigare skedde utan ritningar och beräkningar, ersattes av nya metoder tack vare de skickliga engelska skeppsbyggarna *Sheldon* och *Chapman*. I Karlskrona byggdes parallellt i snabb takt tio linjeskepp och tio fregatter. *Chapman* använde matematiska tabeller, teoretiska beräkningar och noggranna ritningar. Han effektiviserade också bygget av fartygen på varvet. Genom *Chapmans* insatser skapades på kort tid en ny stor flotta bestående av 26 linjeskepp, 16 fregatter och mindre 280 skärgårdsfartyg.

Under kriget mot Ryssland mellan 1788 och 1790 rasade flera stora sjöslag. Svenska flottan led förluster under slagen vid Hogland i juli 1788, Öland i juli 1789, det första slaget vid Svensksund i augusti 1789, vid slaget utanför Reval i maj 1790 och vid flottans utbrytning ur Viborgska viken i juli 1790.

Det andra slaget vid Svensksund i juli 1790 blev däremot den största segern någonsin för den svenska flottan. Efter denna seger kunde fred slutas i Värälä utan några svenska landavträdelser.

Slaget vid Svensksund målning av *Johan Tietrich Schoultz*

Sveaborg

Fästningen Sveaborg utanför Helsingfors är Sveriges genom tiderna dyraste försvarsprojekt. Den omfattar flera öar vid inloppet till Helsingfors och är en av världens största sjöbefästningar. En bakgrund till uppförandet var förlusten av Viborg år 1710/1721 och av fästningen Fredrikshamn som låg längre in i Finska viken år 1743.

Byggandet av Sveaborg inleddes år 1748 och var i huvudsak klart 1772, då skaparen av "Nordens Gibraltar", *Augustin Ehrensvärd*, avled. I arbetet, som pågick under 24 år, deltog som mest 7.000 man.

Under kriget mot Ryssland 1808-09 kapitulerade fästningskommendanten *Carl Cronstedt*. Efter bara några veckors belägring lämnades fästningen och 200 båtar och skepp över till ryssarna utan strid. Därmed förlorade Sverige också Finland.

Helt nya fartygstyper

På bara några decennier vid 1800-talets mitt förändrades världens örlogsflottor totalt. I början av seklet var fartygen byggda av trä, drevs av segel och hade kanoner som laddades från mynningen.

Vid seklets mitt förändrades det tack vare ångmaskinen. De första ångdrivna fartygen drevs med stora skovelhjul på sidorna av skrovet. Seglen behölls för säkerhets skull.

Flottans första ångdrivna fartyg var *Oden* och *Gylfe* från 1834. Det första ångdrivna stridsfartyget var ångkorvetten *Thor* från 1841, som drevs med skovelhjul.

På 1840-talet uppfann *John Ericsson* propellern. Korvetten *Gävle* från 1848, var flottans första fartyg som drevs med propeller. De var alla byggda av trä. Flottans första fartyg byggt av järn var segelfartyget *Svalan*, som blev klar år 1845. Det första ångdrivna järnfartyget i den svenska flottan var ångslupen *Kare* från 1847.

Modell av monitoren *John Eriksson* Vikens Sjöfartsmuseum

Under amerikanska inbördeskriget hade *John Ericsson* i New York byggt fartyget *Monitor* helt i järn. Vid slaget på Hampton Roads 1862 bekämpade *Monitor* framgångsrikt sydstaternas *Virginia* (ex *Merrimac*). *John Ericssons* fartygs-konstruktion väckte internationell uppmärksamhet. Svenska flottan fick ritningar till en svensk monitor av *John Ericsson*. Fartyget, som döptes till *John Ericsson,* var det första svenska örlogsfartyget helt byggt av järn utan master och segel. Monitoren *John Ericsson* sjösattes 1865 i Norrköping

I början av 1800-talet uppfann *Robert Fulton* minan. På 1860-talet konstruerades den första torpeden av den engelske ingenjören *Robert Whitehead*. Mot slutet av 1800-talet hade alla örlogsflottor små ångdrivna torpedbåtar. Torpederna utgjorde också huvudbestyckningen i ubåtar. Den första svenska ubåten *Hajen* byggdes 1904 i Stockholm.

Ubåten *Hajen* (står numera inne i Ubåtshallen vid Marinmuseum i Karlskrona)

Även kanonerna förändrades. I början av 1800-talet var det stora gjutna kanoner som laddades med kulor, som tillsammans med krutet fördes in i kanonröret från mynningen. Från 1870-talet introducerades successivt kanoner som laddas bakifrån. De massiva kanonkulorna ersattes av projektiler som innehöll spräng-ämnen, som exploderade vid nedslaget.

Mynningsladdade kanoner på museet Böösa backe i Viken

Flottans utveckling under 1900-talet

Pansarbåtsinsamlingens bild av det blivande pansarskeppet *Sverige*

En planerad förstärkning av flottan inför första världskriget stoppades efter ett regeringsskifte. På privat initiativ startades 1912 en insamling *"Pansarbåts-insamlingen",* som snabbt fick ihop pengar till ett nytt stort pansarskepp. Pansarskeppet *Sverige* blev klart 1917 och följdes av två systerfartyg, som blev färdiga först efter att kriget var slut.

Under mellankrigstiden försummades flottan (och hela försvaret). Först i slutet av 1930-talet förstärktes flottan i långsam takt. När andra världskriget bröt ut gjordes panikköp av begagnade jagare från Italien. Efter andra världskriget växte svenska flottan och var på 1950-talet en av de starkaste i Östersjön.

I inledningen av 1960-talet hade flottan två kryssare, 8 jagare, 8 fregatter, 12 stora och 25 små torpedbåtar, 18 ubåtar och 30 minsvepare. Under kalla kriget infördes successivt mindre fartyg. De stora kryssarna och jagarna ersattes av torpedbåtar, patrullbåtar, robotbåtar och kustkorvetter.

Efter kalla krigets slut minskade antalet fartyg i flottan. Idag har svenska flottan 7 kustkorvetter, 2 patrullfartyg, 4 ubåtar, 7 minröjningsfartyg och några stödfartyg. Personalstyrkan är drygt 3.000 fast anställda och ca 1.000 tidvis tjänstgörande officerare, gruppbefäl och sjömän. Den styrkan skulle inte räcka för att bemanna ett amerikanskt hangarfartyg.

Nya maskinerier, vapen och sensorer

I början av 1900-talet ersattes ångmaskinerna i de snabbare örlogsfartygen av ångturbiner. På 1950-talet kom de första atomdrivna fartygen. Svenska flottan har aldrig haft några atomdrivna fartyg.

De flesta mindre örlogsfartyg drivs i dag av dieselmotorer. På 1970-talet introducerades gasturbiner för fartyg, ofta i kombination med dieselmotorer.

Ubåtarna fick efter andra världskriget snorkel. Det är ett rör som sticks upp över ytan. Genom röret kan ubåtens dieselmotorer få luft och släppa ut avgaserna utan att hela ubåten behöver gå upp över ytan. Idag finns också olika typer av luftoberoende maskinerier för ubåtar, som gör att ubåtarna kan hålla sig under vattenytan under längre tider. Med hjälp av olika typer av hydroforer (ASDIC, SONAR) kan ubåtar i u-läge upptäckas.

I stället för propellrar har vissa fartyg i dag vattenjet, som pressar ut vatten genom en kanal under fartyget.

Efter andra världskriget ersattes de stora kanonerna successivt av olika typer av missiler (robotar). I dag finns robotar som skjuts från fartyg mot flygplan, fartyg och mål iland. Ubåtar i u-läge bekämpas med sjunkbomber, torpeder eller olika typer av antiubåtsraketer. Torpederna styrs idag mot målet med olika metoder.

Under andra världskriget utvecklades radar. Fartyg kunde upptäcka andra fartyg och flygplan i dimma och mörker och innan de syntes över horisonten. Med hjälp av radar riktas fartygens kanoner. I dag utformas fartygens skrov och överbyggnader för att minimera radarekot (s k stealth-effekt).

Kustkorvetten *Nyköping* passerar Öresund i juni 2015

Svensk ubåt i Öresund 2011

Vikens Sjöfartsmuseum bildades 1957. Museet låg i början i kommandobryggan från S/S *Eriksborg*. På 1980-talet flyttade museet till sin nuvarande byggnad, som tidigare var brandstation för Vikens Frivilliga Brandkår. Huset tillhör i dag Höganäs kommun. Museet, utgör en del av Vikens Kultur- och Byaförening.

Vikens Kultur och Byaförening
Box 108, 263 03 Viken
info@vikensbyaforening.se